

پژوهش‌ها در معماری اسلامی ۵

شماره شایا: X - 980 - 2382

فصلنامه علمی - پژوهشی
قطب علمی معماری اسلامی
سال دوم - شماره چهارم - زمستان ۱۳۹۳

الگوهای طراحی مسجد در معماری معاصر
محمد جواد مهدوی‌نژاد / محمد مشایخی / منیره بهرامی

بررسی تأثیر مفهوم «درخت طوبی» در شکل‌گیری گنبد‌های شاخص صفوی
هادی صفایی‌پور / غلامحسین معماریان / محمدرضا بمانیان

مفهوم ماندگاری در معماری اسلامی و مقایسه‌ی آن با مفهوم پایداری در معماری معاصر
فائزه شفیعیان داریانی / محمدرضا پورجعفر / علیرضا قبادی

باغ ایرانی - باغ شفابخش
شفابخشی طبیعت در نگاه اسلامی و محیط‌های درمانی
کریم مردمی / صدیقه میرهاشمی / کسری حسن پور

گونه‌شناسی الگوی چهارصفه در معماری ایرانی و سیر تحول آن
اسدالله جودکی عزیزی / سیدرسول موسوی حاجی / رضا مهرآفرین

بررسی ویژگی‌های فضای ورودی به عنوان مفصل و حریم بصری در عرصه‌های عمومی مجاور
نمونه موردی: بندر لافت
مهران علی‌الحسابی / ابوالفضل قربانی

بازخوانی اسناد کتیبه‌ای غیرمنقول در میراث جهانی مجموعه بازار تاریخی تبریز
حسین اسمعیلی سنگری / وحید ایلائی

پژوهش‌ها معمار اسلام

شماره شایا: X-980-2382

فصلنامه علمی - پژوهشی
قطب علمی معماری اسلامی
سال دوم - شماره چهارم - زمستان ۱۳۹۳

لیست داوران این شماره:

دکتر بهمن ادیب زاده، دانشیار دانشگاه شهید بهشتی
دکتر علی اسدپور، مدرس دانشگاه هنر شیراز
دکتر محمدرضا بمانیان، استاد دانشگاه تربیت مدرس
دکتر علی اکبر تقوایی، دانشیار دانشگاه تربیت مدرس
دکتر حیدر جهانبخش، استادیار دانشگاه پیام نور
دکتر مهدی خاکزند، استادیار دانشگاه علم و صنعت
دکتر محمدحسین ذاکری، استادیار دانشگاه شیراز
دکتر علی محمد رنجبر کرمانی، استادیار دانشگاه قم
دکتر محمدمنان رئیسی، استادیار دانشگاه علم و صنعت
دکتر حسن سجاذزاده، استادیار دانشگاه بوعلی همدان
دکتر اصغر مرادی، استاد دانشگاه علم و صنعت
دکتر ابوالفضل مشکینی، استادیار دانشگاه تربیت مدرس
دکتر غلامحسین معماریان، استاد دانشگاه علم و صنعت
دکتر صلاح الدین مولانائی، استادیار دانشگاه کردستان
دکتر مسعود ناری قمی، مدرس دانشگاه کاشان
دکتر بهزاد وثیق، استادیار دانشگاه صنعتی جندی شاپور
دکتر پریسا هاشم پور، استادیار دانشگاه هنر اسلامی تبریز

نشریه پژوهش‌های معماری اسلامی بر اساس مجوز کمیسیون نشریات
وزارت علوم تحقیقات و فناوری به شماره ۱۳۷۲۰۶/۱۸/۳ مورخ
۹۳/۷/۲۸ از شماره نخست دارای اعتبار علمی پژوهشی می باشد.

این مجله در پایگاه های (SID) و (ISC) نمایه می شود و
برنامه هایی در دست است که مجله در پایگاه (ISI) نیز نمایه شود.

مدیر مسئول: معاونت پژوهشی دانشگاه علم و صنعت ایران

سرمدیر: مهندس عبدالحمید نقره کار

مدیر داخلی: دکتر محمد منان رئیسی

ویراستار ادبی فارسی: سارا متولی، محمد نقی تسکین دوست

ویراستار ادبی انگلیسی: مجتبی حکیم الهی

کارشناس مجله: مهندس امیر حسین یوسفی / فلامعمارزنجانی

هیأت تحریریه:

دکتر سید غلامرضا اسلامی : دانشیار دانشگاه تهران
دکتر حسن بلخاری : دانشیار دانشگاه تهران
دکتر مصطفی بهزادفر : استاد دانشگاه علم و صنعت ایران
دکتر محمد رضا پور جعفر : استاد دانشگاه تربیت مدرس
دکتر مهدی حمزه نژاد : استادیار دانشگاه علم و صنعت ایران
دکتر اسماعیل شیعه : استاد دانشگاه علم و صنعت ایران
دکتر منوچهر طیبیان : استاد دانشگاه تهران
دکتر محسن فیضی : استاد دانشگاه علم و صنعت ایران
دکتر حمید ماجدی : دانشیار واحد علوم تحقیقات دانشگاه آزاد اسلامی
دکتر اصغر محمد مرادی : استاد دانشگاه علم و صنعت ایران
دکتر غلامحسین معماریان : استاد دانشگاه علم و صنعت ایران
دکتر فاطمه مهدیزاده : دانشیار دانشگاه علم و صنعت ایران
دکتر محمدنقی زاده : استادیار واحد علوم تحقیقات دانشگاه آزاد اسلامی
دکتر علی یاران : دانشیار وزارت علوم تحقیقات ، فناوری

طراح جلد و صفحه آرا: مهندس امیر حسین یوسفی

قیمت: ۱۰۰۰۰ ریال

نشانی دفتر مجله: دانشگاه علم و صنعت ایران / قطب علمی معماری اسلامی / کد پستی ۱۶۸۴۶۱۳۱۱۴ / تلفن مستقیم: ۰۲۱-۷۷۴۹۱۲۴۳

نشانی رایانامه: jria@iust.ac.ir / نشانی وب: <http://iust.ac.ir/jria>

بررسی تأثیر مفهوم «درخت طوبی» در شکل‌گیری گنبدهای شاخص صفوی*

هادی صفایی‌پور**

دانشجوی دکتری معماری دانشگاه تربیت مدرس، تهران

غلامحسین معماریان***

استاد دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه علم و صنعت، تهران (نویسنده مسئول)

محمد رضا بمانیان****

استاد دانشکده هنر و معماری دانشگاه تربیت مدرس، تهران

تاریخ دریافت مقاله: ۹۳/۸/۵ تاریخ پذیرش نهایی: ۹۳/۱۲/۲۳

چکیده:

گنبد به عنوان پوشش یکی از مهم‌ترین فضاها در مساجد ایرانی از جایگاه مهمی در نظام معنایی مسجد برخوردار است. این موضوع در پژوهش‌های پیشین با استفاده از روش‌های «عرفانی-تفسیری» و «اثباتی-استنادی» بررسی شده و دو گروه از فرضیه‌ها را شکل داده است. اندیشمندان سنت‌گرا در گروه نخست، معانی کلی چون وحدت، آسمان، بهشت یا عرش را به همه گنبدهای معماری دوران اسلامی اختصاص داده‌اند. از سوی دیگر اثبات‌گرایان و تاریخ‌گرایان در گروه دوم، در مورد پیوند قطعی معانی مشخص به گنبدها تشکیک کرده و آن را امری دشوار و گاه غیرممکن دانسته‌اند. مقاله حاضر، با روشی «استنادی-تفسیری» به معنانشناسی گنبدهای شاخص صفوی می‌پردازد. در این روش، طی فرآیندی دوسویه و چرخه‌ای، معنای گنبدهای مورد نظر هم در میان اسناد عینی موجود در بنا مطالعه می‌شود و هم از بین متون سازنده فضای فرهنگی عصر صفوی بررسی خواهد شد. بر این اساس، فرضیه این مقاله آن است که مفهوم شیعی «درخت طوبی»، اصلی‌ترین مفهوم مؤثر در شکل‌گیری گنبدهای شاخص صفوی است. این فرضیه از طریق پاسخ به دو پرسش بررسی می‌شود. نخست آنکه معنای درخت طوبی در منابع فکری شیعه چیست؟ این پرسش پیشتر در مقاله مستقلی از نگارندگان بررسی شده و نتایج آن در این مقاله به عنوان فرضیه پذیرفته می‌شود. پرسش دیگر آنست که چه ارتباطی میان مفهوم طوبی و گنبدهای شاخص شیعیان در عصر صفوی وجود دارد؟ در این مقاله با مراجعه به دو نمونه از گنبدهای شاخص صفوی (مسجد جامع عباسی و مدرسه چهارباغ عباسی)، پرسش دوم در سه لایه فضایی شهر، بنا و گنبدخانه ارزیابی می‌گردد و در هر نمونه شکل، ساختار، آرایه‌ها، محتوای کتیبه‌ها و کیفیت فضایی این بکار رفته بررسی می‌گردد. در نهایت، یافته‌های گردآمده مرتبط با دو پرسش، با رویکردی کیفی و از طریق مقایسه و تحلیل محتوا بررسی و فرضیه مقاله در سه سطح سازگاری، صدق و تمامیت سنجیده می‌شود. بر این اساس، در مرحله اول این مقاله نشان می‌دهد که میان مفاهیم ذکر شده برای درخت طوبی با محتوای نقوش و کتیبه‌ها سازگاری کامل وجود دارد. در سطح بعدی یافته‌های این مقاله نشان‌دهنده صدق فرضیه ارائه شده نسبت به فرضیه‌های رقیب است. در سطح آخر، نمی‌توان بر تمامیت شواهد موجود بر دلالت قطعی فرضیه حکم داد. بدین ترتیب این مقاله فرضیه «نقش اساسی مفهوم درخت شیعی طوبی در شکل‌گیری دو گنبد مسجد جامع عباسی و مدرسه چهارباغ اصفهان» را به عنوان صحیح‌ترین تبیین ارائه می‌نماید.

واژه‌های کلیدی: گنبد، مسجد جامع عباسی (امام اصفهان)، مدرسه سلطانی (چهارباغ اصفهان)، درخت طوبی، معماری صفوی، مساجد شیعی.

* این مقاله برگرفته از رساله دکتری هادی صفایی‌پور با عنوان «تبیین فرآیند طراحی در معماری سنتی ایران براساس آموزه‌های معماران سنتی معاصر» به راهنمایی آقایان دکتر غلامحسین معماریان و دکتر محمد رضا بمانیان در دانشکده هنر و معماری دانشگاه تربیت مدرس است.

** hadisafaeipour@yahoo.com

***memarian@iust.ac.ir

****bemanian@modares.ac.ir

مقدمه

گنبد، این «ارمغان معماری ایرانی به جهان» که از پیش از اسلام در معماری ایران شکل گرفته بود؛ متناسب با ظرف مکانی و معنایی خود در ادوار مختلف دوران اسلامی در گونه‌های مختلف طرح و بنا شد. مشق مداوم معماران مسلمان، این میراث ساختمانی-معنایی را پالایش داد و بر شأن مکانی و فضایی آن افزود. در واقع داشته‌های هندسی و محاسباتی دانشمندان مسلمان از یک سو و تجارب مترامیر معماران ایرانی از سوی دیگر، رشد و اعتلای چشمگیر گنبد را موجب شد.^۱ با همه پیشرفت‌های پیشین، این سیر در عصر صفوی به فرازی نوین رسید. نظام معنایی حاصل از نگرش شیعی که بر ارکان جامعه صفوی سایه-انداخته بود موجب شد اندام‌های معماری بتواند محمل معانی نوینی گردند. در حقیقت نقش معنوی و نمادین اندام‌های معماری، پیش از صفویه تنها در نقاط خاصی از بناها به چشم می‌خورد اما آنچه در تدوین مجدد فضای معماری در این عصر روی داد؛ نقشی بود که به هر یک از اندام‌های معماری در بناهای گوناگون و به ویژه در بناهای همگانی، در یک نظام مفهومی واگذار گردید و این امر تا آن جا ادامه یافت که کالبد بنا را تحت تأثیر قرار داد و با آن ترکیب گشت (فلامکی ۱۳۷۵، ۴۰۳).

پیش‌تر، پژوهش‌های محدودی به معرفی و تبیین معانی گنبدهای صفوی پرداخته‌اند که بیشتر با استفاده از روش‌های تفسیری متکی بر متون حکمی و عرفانی انجام شده‌است. مقاله‌ی حاضر، با نگاهی دقیق‌تر و با روشی متکی بر مطالعه متون و مشاهده ابنیه، به تبیین رابطه یکی از مفاهیم شیعی با طرح گنبدهای شاخص صفوی می‌پردازد. بدین منظور در ادامه ابتدا در بخش پیشینه، دسته‌بندی روش‌های معنائشناسی گنبد ارائه می‌شود. سپس روش مورد نظر و سئوالات مقاله تشریح می‌گردند. در بخش بعدی، شواهد عینی موجود در بنا معرفی و تحلیل می‌شود تا زمینه جمع‌بندی مقاله را فراهم سازد.

۱. گنبد، پیشینه‌ی معنائشناسی

پیش از ارائه هر پیشنهادی درخصوص معنائشناسی گنبدهای شاخص صفوی، بایستی قضاوتی روشن درمورد گرایشات اصلی که به این موضوع پرداخته‌اند؛ ارائه شود. با نگاهی کلی، پژوهش‌های معناگرا را می‌توان مبتنی

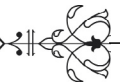
بر دو گرایش «بیرونی» و «درونی» دسته‌بندی کرد. گروه نخست، پژوهش‌هایی هستند که بر جهان اندیشه و باورهای محقق تکیه دارند و منجر به تولید متنی جدید می‌شوند که براساس بازخوانی آزاد پژوهشگر از اثر تاریخی شکل گرفته است. روشن است که در این پژوهش‌ها، فهم محقق بر حقیقت تاریخی اثر اولویت دارد و دستیابی به معانی شکل‌دهنده‌ی اثر، مسأله اصلی پژوهشگر نیست. در نقطه‌ی مقابل، در پژوهش‌هایی با «گرایش درونی» پژوهشگر تلاش می‌کند که موجودیت خود را به عنوان عامل روایت تا حد امکان کمرنگ نماید و اثر را در زمینه تاریخی که اثر در آن خلق شده-است؛ فهم و روایت نماید. براین اساس، پژوهشگر از تمامی شواهد تاریخی استفاده می‌کند که خود را در جهان پیدایش اثر قرار دهد و اثر را از چشم سازندگان و باشندگان آن بازخوانی کند. این پژوهش‌ها بیشتر با استفاده از روش‌های تاریخی و بازنمایی اسناد نوشتاری و تصویری مربوط به اثر و مطالعه میدانی و مستندسازی بقایای به‌جامانده آن شکل می‌گیرد.

پژوهش حاضر، با اتخاذ رویکرد دوم، فهم درونی معنای گنبدهای صفوی را دنبال می‌نماید. این امر در پژوهش‌های پیشین، با رویکردهای مختلفی انجام شده است. دسته‌بندی و نقد این رویکردها نیازمند مطالعات عمیقی است که در این مجال نمی‌گنجد. با این وجود، در ادامه با نگاهی کلی و متناسب با دو عامل نگرش (هستی‌شناسی) و روش (روش‌شناسی) پژوهشگران، می‌توان از سه رویکرد اصلی در این خصوص نام برد. نام رویکردها دوجزئی است که جزء اول نگرش و جزء دوم آن روش هر رویکرد را توصیف می‌کند. لازم به تأکید است هرچند که نامگذاری فارسی و لاتین رویکردها، با تأمل بسیار صورت گرفته است اما لازم است در سایه مطالعات مربوط به فلسفه‌ی معماری ژرفکاوی بیشتری در خصوص آنها انجام شود.

۱-۱. روش «عرفانی-تفسیری»^۲

روش تفسیری مربوط به پژوهش‌هایی است که مراجع اصلی خود را از جهان متون حکمی و دینی استخراج می‌کنند و بر مبانی تحلیل فلسفی و عرفانی خود از این مراجع، به معنا شناسی آثار هنری و معماری می‌پردازند. به بیان دیگر، این پژوهش‌ها با پذیرش تأثیر اندیشه‌های اسلامی بر آثار هنری و معماری تلاش کرده‌اند که به ژرف‌کاوی در متون

محکزد (بروجردی ۱۳۸۷، ۱۹۶). همچنین این گروه معتقدند جدایی تحلیلی‌های سنت‌گرایان از شواهد عینی موجب شده‌است که این افراد، نسبت به بسترهای زمانی و مکانی آثار و تفاوت‌های مقطعی و موضعی که هر اثر را از دیگری متمایز می‌سازد؛ کم‌توجه باشند. ویژگی که در نظر منتقدینی چون نجیب اوغلو (نجیب اوغلو ۱۳۸۹، ۱۱۰)، موجب بسط فضای فرهنگی-هنری حاکم بر تصوف به فضای فرهنگی همه‌ی جهان اسلام شده است. امری که در همه مناطق و دوره‌ها به یک اندازه صادق نیست. هیلن براند نیز با چنین نگرشی اعلام می‌نماید باید با ادعاهای جزمی‌گرایانه که اخیراً در مورد معانی مذهبی و به‌ویژه صوفی‌گرایانه بیشتر آثار اسلامی متداول شده برخورد کرد. وی اشاره می‌کند که شاید اسلام به عنوان دین نقش عمده‌ای در الهام بخشیدن به معمار مسلمان داشته است؛ اما این موضوع در هیچ‌جا صریحاً تأیید نشده و مدارکی که تاکنون برای این ادعا ارائه شده به صورت‌های مختلف قابل تفسیر است (هیلن براند ۱۳۹۰، ۶۰-۶۱).

۳-۱. روش «استنادی-تفسیری»

در این میان، گروه دیگری از پژوهشگران معناگرا وجود دارند که جهت نیل به «فهم درونی»، مراجع خود را هم از متون حکمی و هم از شواهد عینی تاریخی برمی‌گیرند. این افراد، هرچند بر اندیشه دینی اتکا دارند؛ اما با نگاهی پدیدارشناسانه، به شواهد تاریخی ساخته شده و مجسم در آثار هنری و معماری مراجعه کرده و ادله محسوس و عینی خود را ارائه می‌کنند. بدین ترتیب این روش در تلاش است تا میان جهان علمی مورد قبول تاریخ-گرایان اثبات‌گرا و پیروان نگرش‌های تفسیری هم‌زمانی ایجاد کند و نشانه‌هایی عینی از جهان ذهنی حاکم بر آثار دوران اسلامی را بازنمایی نماید.

کلامی، فلسفی و عرفانی اسلام پرداخته و از این طریق به سطحی از معنا در هنر اسلامی نائل شوند که نشأت گرفته از این منابع باشد. حوزه اصلی این پژوهشگران علوم انسانی و علوم اسلامی است.

از نام‌آشنا‌ترین پژوهشگران این حوزه، نخله‌ی «پژوهشگران سنت‌گرا»^۳ و افرادی همچون سید حسین نصر، تیتوس بورکهارت، رنه گنون و هانری کربن هستند که به کاوش در معنای آثار دوران اسلامی پرداخته‌اند. سرمنشأ تفاسیر سنت‌گرایان، اعتقاد به وجود کیفیت‌های ثابتی درون برخی اعداد و اشکال است که با بکار بردن این اعداد و هندسه برآمده از آنها، کیفیت‌ها در کالبد اشکال متجلی می‌شوند. با استفاده از چنین تحلیلی، سنت‌گرایان، گنبد را از ویژگی‌های منحصر به فردی برخوردار می‌دانند که متأثر از وجود عدد یک و حضور دایره در ذات آن است. محققین این عرصه با استفاده از چنین تحلیلی، گنبد را تصویری مثالین از مفاهیمی چون «آسمان آرمانی»، «روح»، «عالم لایتناهی» و «عرش الهی» خوانده‌اند که همگی نشان دهنده‌ی نقش نمادین آن در بیان مفهوم وحدت می‌باشد. اصطلاحاتی چون «تاق مقرنس»، «کاسه سرنگون»، «چتر مینا» و «خیمه دهر» گویای این معنای باطنی گنبدند (اردلان ۱۳۷۹، ۷۵).

۲-۱. روش «اثباتی-استنادی»^۴

در نقطه مقابل روش نخست، این روش «کاخ تحلیل خویش را صرفاً بر اسناد عینی و تاریخی بنا می‌کنند» (ندیمی ۱۳۸۶، ۱۵) و تا به اسناد مکتوب یا مجسم مشخص که بر یک واقعیت تاریخی دلالت دارد دست نیابند؛ بر آن واقعیت صحنه نمی‌گذارند. این روش با گرایش‌های مورخانه‌ی خود، بیشتر در مطالعات تاریخ هنر و تاریخ معماری بکار می‌رود. پیروان این روش که گاه «تاریخ‌گرایان» نام گرفته‌اند؛ با نگرش اثبات‌گرایانه^۵ مهمترین نقدها را به روش «عرفانی-تفسیری» وارد می‌سازند. پرسش تاریخ‌گرایان از پژوهشگران سنت‌گرا آن است که چرا پیروان این روش، معمولاً به دنبال اثبات گفته‌ها و ادعای خود از طریق ارائه شواهدی عینی^۶ و صوری نیستند و گفته‌های سنت‌گرایان را با استدلال استقرایی و خطایابی روش‌شناسانه نمی‌توان

نمودار ۱. پیشینه‌ی روش‌شناسی در معناشناسی گنبد

۲. روش تحقیق و سؤالات پژوهش

بدین ترتیب هر یک از سه روش مذکور، فرضیه‌ای متفاوت درخصوص معنای گنبدهای شاخص صفوی معرفی می‌کنند. مقاله‌ی حاضر با برگزیدن روش «استنادی-تفسیری» به معناشناسی این گنبدها و آزمون دو فرضیه رقیب می‌پردازد. چنانچه ذکر شد؛ این روش برای معناشناسی از یک سو بر متون حکمی و دینی رایج در یک عصر اتکا دارد و از سوی دیگر با سیر در شواهد عینی تاریخی بر واقعیت خارجی بنا تکیه می‌کند و بدین ترتیب از خطاهای ناشی از گرایش‌های حصری تفسیر متون و یا مراجعه صرف به اسناد تاریخی عینی مصون می‌ماند. هر چند با استفاده از این روش، همچون بیشتر روش‌های تاریخی نمی‌توان به اثبات حضور قطعی یک معنا در شکل‌گیری یک اثر صحنه گذاشت؛ اما به خوبی می‌توان تفاسیر جعلی و تعمیم‌های یک جانبه شکل گرفته در روش‌های «تفسیری» را مردود کرد. به بیان دیگر، روش تحقیق این مقاله، امکان اثبات قطعی معانی حقیقی را ندارد اما می‌تواند مرز بین فهم و وهم را روشن سازد. براین اساس در این روش، طی فرآیندی دوسویه و چرخه‌ای، موضوع هم در میان «اسناد عینی موجود در بنا» مطالعه می‌شود و هم از میان «متون سازنده فضای فرهنگی عصر صفوی» بررسی خواهد شد.

چنان که ذکر شد؛ در میان دیگر پژوهشگران، هانری استیرلن نگاهی «استنادی-تفسیری» به اصفهان عصر صفوی داشته است. وی در نتیجه مطالعات خود، گنبدهای

جیمز دیکی^۷ و هانری استیرلن^۸ از جمله پژوهشگرانی هستند که از روش مبتنی بر بنا و متون نوشتاری در معناشناسی آثار هنری استفاده کرده‌اند. آنان از این طریق پژوهش خود را از حوزه‌ی علوم انسانی و علوم اسلامی، به قلمروی علوم تاریخ هنر، پژوهش هنر و روش‌های بیانی در هنر و معماری گسترش داده‌اند. هانری استیرلن این روش را در کتاب خویش با عنوان «اصفهان، تصویر بهشت» به کار بسته است. وی از طریق ارائه تصاویر و ترسیمات مفهومی و پیوند آنها با حکمت‌های نظری حاکم بر فضا، فهم و روایتی درونی را ارائه نموده است؛ فهمی که به صورتی میدانی و از میان اجزا و فضاهای مختلف بناها بدست آمده است. استیرلن در این روش، با تأکید بر چند اثر شاخص شهر اصفهان صفوی، جزیی‌ترین عناصر معماری این بناها را بررسی کرده و بر عمق تحلیل‌های خود افزوده است (نمودار ۱).

نمودار ۱. پیشینه‌ی روش‌شناسی در معناشناسی گنبد

گردآمده مرتبط با دو پرسش، با رویکردی کیفی و از طریق مقایسه و تحلیل محتوا بررسی و فرضیه مقاله در سه سطح سازگاری، صدق و تمامیت^{۱۱} سنجیده می‌شود.

۳. تحلیل معنای طوبی در فرهنگ شیعی

مرور منابع شیعی نشان می‌دهد «درخت طوبی» و همچنین عبارات قرین آن در قرآن - «شجره الطیبه» و «سدره المنتهی» - معرف درخت سلسه ولایت است که از وجود پیامبر اکرم (ص) و حضرت علی (ع) آغاز شده و تا امام دوازدهم (عج) ادامه می‌یابد (طباطبایی، ۱۳۷۰، ۴۸۹)، (مجلسی، ۱۳۶۲، ج ۲۴، ۱۳۹) و (همان، ج ۱۸، ۴۰۸). آنچه از بررسی تفاسیر قرآن و منابع روایی برمی‌آید آن است که مانند بسیاری از نمادهای معرفی شده در هنر دینی، درخت طوبی در وراى صورت نمادین خود، مبین حقایقی است که در عالم ملکوت متجلی خواهند شد و بیان نمادین آن در قالب یک درخت مقدس، تصویری تنزل یافته از این حقیقت مٔلی است. از این رو، جهت معنائشناسی آن بایستی از ظاهر توصیفات عبور کرد و با استفاده از روش تأویلی به مفاهیم باطنی و هسته‌ی معنایی آنها نظر انداخت.

براساس منابع روایی، فلسفی و ادبی شیعی در عصر صفوی مهم‌ترین ویژگی‌های مفهومی هفتگانه درخت طوبی و مفاهیم متناظر آن را می‌توان به شرح جدول ۱ تبیین نمود. بر این اساس، کلیدواژه‌های رعنائی، بزرگی، سایه‌گستری، ثمربخشی، گستردگی، مرکزیت و جایگاه کانونی مهم‌ترین مؤلفه‌های تجسمی درخت طوبی هستند که تصویر مثالین آن را شکل می‌دهند. در ادامه، حلقه‌ی دوم این تحقیق که شامل بررسی شواهد عینی نمود مفهوم درخت طوبی، به روش تاریخی و در بناهای برگزیده می‌باشد؛ دنبال می‌گردد.

شاخص شیعی صفوی را نمادی از درخت طوبی می‌داند و بیان می‌کند که «این درخت، در متن باغ بهشت که مسجد نماینده‌ی آن است؛ همان «درخت زندگی» همیشگی مشرق زمین است ... گنبد یک نشانه است. بندرگاهی طبیعی است؛ جان‌پناهی که از دوردست‌ها و اعماق بیابان تشخیص داده می‌شود. درخت بهشت است؛ برج نشانه‌ی ای است که خبر از وجود چشمه آب حیات می‌دهد؛ مرکز دنیاست» (استیرلن، ۱۳۷۷، ۱۶۸). هرچند تصویر ارائه شده توسط استیرلن تصویری بدیع و اثرگذار است؛ اما در اثر وی، نه تصویر روشنی از چیستی درخت طوبی در منابع تشیع ارائه شده است و نه شواهد تاریخی ارائه شده در بنا، کامل و اقناع‌کننده است. از این رو، تخصیص مفهوم درخت طوبی به این گنبدها در حد یک حدس اثبات نشده باقی مانده است.^۹ با این وصف، مقاله حاضر برآن است تا با بهره‌گیری از روش فوق، به معنائشناسی عمیق تری از گنبدهای شاخص شیعی دست یابد. این امر با طرح دو پرسش زیر دنبال می‌شود:

الف) معنای طوبی در منابع فکری شیعه، با تأکید بر عصر صفوی، چیست؟ (فرآیند شناختی از متون نوشتاری به بنا)
ب) معنای برداشت شده از طوبی در گنبدهای شاخص صفوی چگونه تجلی یافته است؟ چگونه؟ (فرآیند شناختی از بنا به متون نوشتاری)

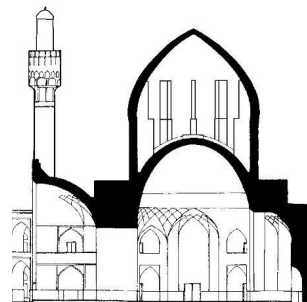
با توجه به گستردگی موضوع، پرسش نخست در مقاله‌ی مستقل بررسی شد که طی آن مهم‌ترین منابع فکری شیعه شامل قرآن (مهم‌ترین منبع فکری جامعه اسلامی)، منابع روایی (دیگر منبع فکری در جامعه شیعی)، آراء اندیشمندان و هنرمندان تأثیرگذار بر جامعه شیعی صفوی و اسلام‌شناسان معاصر بررسی گردید.^{۱۰} در این مقاله، در پاسخ به پرسش دوم شکل، ساختار، آرایه‌ها، تصویر شهری، محتوای کتیبه‌ها، جزئیات و کیفیت فضایی دو نمونه از گنبدهای شاخص شیعی در اصفهان صفوی (مسجد جامع عباسی و مدرسه چهارباغ عباسی) به مثابه مستندات مجسم، به صورت میدانی و کتابخانه‌ای بررسی می‌شود تا شواهدی عینی دال بر حضور ایده درخت طوبی در گنبد‌های شاخص صفوی ارائه شود. در مرحله آخر، یافته‌های

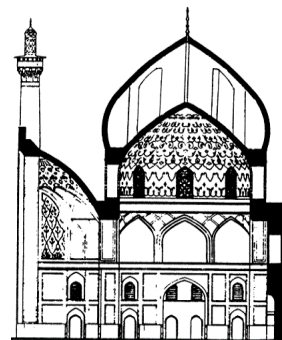

جدول ۱. ویژگی های باطنی و ظاهری درخت طوبی در منابع شیعی و واژه های تجسمی متناظر آنها

کلیدواژه های تجسمی	ویژگی های ظاهری	مفهوم باطنی
نقش کانونی	قرارگیری درخت در خانه ی پیامبر(ص) و حضرت علی(ع)	این درخت، تجلی ولایت خداوند، پیامبر اکرم (ص) و حضرت علی (ع) است.
مرکزیت	قرارگیری در قلب بهشت	پذیرش این ولایت به عنوان پایه ی همه فضایل انسانی است.
گسترده گی	گسترش شاخه های طوبی به تمام غرفه های بهشتی	پیوندهای ناگسستگی میان این پیشوایان بزرگ و پیروانشان برقرار است.
ثمربخشی	برخورداری از میوه های فراوان و نامحدود	برخورداری از انواع خیرها و برکات ثمره ی پذیرش این ولایت خواهد بود.
سایه گستری	احاطه ی درخت طوبی بر بهشت	پذیرش این ولایت، فضیلت جمعی و عمل مشترک همه مؤمنین است.
رعنایی و بلندقامتی	بلندترین درخت بهشتی	تأکیدی بر اهمیت پذیرش ولایت خداوند، پیامبر اکرم(ص) و حضرت علی(ع) نسبت به دیگر فضائل
بزرگی و عظمت	بزرگ ترین درخت بهشتی	

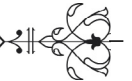

تصاویر ۲ و ۱. برش ایوان جنوبی و فضای گنبدخانه مدرسه چهارباغ عباسی (پیرنیا ۱۳۸۲) و تصویر نمای روبروی آن از حیاط (مأخذ: نگارندگان)

تصاویر ۳ و ۴. برش ایوان جنوبی و فضای گنبدخانه مدرسه چهارباغ عباسی (مأخذ: پیرنیا ۱۳۸۲) و تصویر نمای روبروی آن از حیاط (مأخذ: نگارندگان)

۴. بررسی شواهد عینی در نمونه‌ها

گنبد مسجد جامع عباسی (امام اصفهان)^{۱۲} و مدرسه‌ی سلطانی (چهارباغ اصفهان)^{۱۳}، دو مورد از برجسته‌ترین نمونه‌هایی هستند که به دلیل جایگاه شهری و غنای معماری به عنوان دو نمونه شاخص در این نوشتار مورد بررسی قرار می‌گیرند (تصاویر ۱ تا ۴). در این بخش، اسناد موجود در این دو بنا با بررسی شده و نشانه‌های دال بر تجلی مفهوم درخت طوبی معرفی می‌گردند. این کار در سه مقیاس زمینه شهری، کل بنا و گنبدخانه انجام می‌گیرد.

۱-۴. معناشناسی زمینه شهری

بیشتر صاحب نظران هنر اسلامی، به نوعی عقیده دارند که در پیدایش بسیاری از آثار متنوع اسلامی، تجسمی از بهشت در نظر بوده است (طهوری ۱۳۸۷، ۴۹۰). این موضوع در مورد شهر اصفهان صفوی، این پایتخت جهان تشیع، وجهی خاص‌تر و عمیق‌تر می‌یابد. با بررسی سفرنامه‌های مرتبط با شهرهای صفوی، می‌توان به بازخوانی دقیق‌تر شهر صفوی پرداخت. وجه اشتراک و جانمایه توصیفات سیاحت داخلی و خارجی، اصفهان را شهری توصیف می‌کند که از دو عنصر برجسته «درختان انبوه سرسبز» و «گنبدهای فیروزه‌ای بر تاج درختان» برخوردار است.^{۱۴} مستندات بررسی شده بیانگر آن است که این تصویر شهری، نمایش و تجسمی از ایده بهشت است (انصاری ۱۳۸۶، ۳۹-۴۸؛ اهری ۱۳۸۵، ۲۶۱؛ استیرلن ۱۳۷۵). بر این اساس اصفهان صفوی، پایتخت سیاسی و علمی شیعه، از منظر ناظران آن عصر، تصویر باغی آسمانی است که مسجد جامع شهر، همچون نگینی در میانه‌ی آن جای گرفته است. این دریافت، کلیدی اساسی در فهم معنای گنبد، به عنوان نشان هویتی شهر می‌باشد. بر این اساس، گنبد در قلب مسجد، کانونی معنوی است که به صورت یک نماد تصویری در مرکز بهشت مثالین قرار می‌گیرد.

۲-۴. معناشناسی کلیت بنا

بسیاری از پژوهشگران حوزه معناشناسی، درخصوص دو بنای مورد مطالعه، با استناد بر آرایه‌های بکار رفته در این دو بنا و به طور ویژه نقوش اسلیمی و کیفیت حضور رنگ و نور بر نمود تصویر بهشت در آن دو تأکید داشته‌اند. برای

نمونه پاپادوپولو مسجد جامع عباسی را چنین توصیف می‌نماید: «این مسجد به -ویژه از لحاظ کاشی‌کاری‌های نما، پیش‌تاق، ایوان‌ها، مناره‌ها و دیوارهایش قابل ملاحظه است و گرایش آشکار به کمال مطلوب جمال دارد تا نمایانگر بهشت تحقق یافته‌ای در روی زمین باشد» (پاپادوپولو ۱۳۶۸، ۲۶). کتیبه‌های درون بنا نیز، اشارات متعددی به این موضوع دارند. برای نمونه می‌توان به کتیبه درون هشتی مدرسه چهارباغ اشاره کرد که داستان ساخت مسجد را روایت می‌کند:

هر ستونش ز اعتقاد راست همدوش فلک
از دو سو گلدست‌ها دست دعا را ساعدین
یافت چون اتمام حسب الامر اعلی این بنا
گفت رضوانش بحسرت این جنه انت این

نمونه روشن تر اشعار نقش شده بر دست اندازهای چوبی غرفه‌های مدخل مدرسه است که در مصرع «بنای مدرسه کرد همچو سبع شداد» مستقیماً بر شباهت بنا با بهشت تصریح کرده است. همچنین در همین کتیبه، نهر جاری درون حیاط مدرسه، برتر از نهر سلسبیل در بهشت خوانده شده است:

چگونه وصف کنم آب نحر صحنش را
که سلسبیل روانی ازو گرفت ارشاد

اما ورای معنای بهشت، نگاهی دقیق‌تر به کتیبه‌های بنا، وجه دیگری از هویت معنایی بنا را روشن می‌سازد. کتیبه‌های بنا، در بسیاری موارد ابزارهایی هستند که معمار از آن طریق، در قالب آیات قرآنی و یا اشعار مذهبی، مضامین مورد نظر خود را بیان کند.^{۱۵} بر این اساس، کتیبه‌های دو بنای برگزیده، به نحو کم-نظیری به موضوع ولایت امیرالمؤمنین(ع) تصریح دارد. بررسی کامل این موضوع، پژوهش‌های جداگانه‌ای را می‌طلبد اما برای نمونه می‌توان به کتیبه‌های قرارگرفته در فضاهای شاخص این دو بنا که بر محور اصلی فضایی هر یک از دو بنا قرار گرفته-اند؛ اشاره کرد (جداول ۲ و ۳).

جدول ۲. کتیبه های بکار رفته در مدرسه چهارباغ عباسی و مفهوم کلیدی آنها

مکان کتیبه	متن کتیبه	مفهوم کلیدی	
		علم	حضرت علی ع
ورودی	بالای در ورودی	+	+
	جرزهای طرفین	+	
	در نقره پوش	+	+
	در کوچک	+	+
هشتی	بالای در بزرگ	+	+
ایوان قبله	مدخل گنبدخانه	+	
	طرفین ایوان		+
مناره	زیرمقرنس ها	+	+

جدول ۳. کتیبه های بکار رفته در مسجد جامع عباسی و مفهوم کلیدی آنها

مکان کتیبه	متن کتیبه	مفهوم کلیدی	
		مسجد جامع	حضرت علی ع
ورودی	مسجدی کز شرف بیک مسجد / کرده با مسجد الحرام نماز آنکه سعیش ببوستان نجف / دادآب روان بعمر دراز	+	+
	جلوخان	+	
	«... عبارت «ناد علی مظهر العجائب»	+	
	نمای خارجی سردر	+	+
هشتی	راهروهای منتهی به حیاط	+	
مناره	صلوات / الله اکبر / سوره توحید / نام علی ع و محمد ص	+	+

۳-۴. معناشناسی گنبدخانه

۱-۳-۴. شکل گنبد

مقایسه شکل گنبد‌های شاخص صفوی با نمونه های قبلی، نشان از دو تغییر عمده در شکل این گنبد‌ها می دهد: الف) تغییر ارتفاع ساق (گریو) گنبد: در نمونه های بررسی شده، گنبد دوپوسته، به عنوان دستاوردی سازه‌ای از معماری شیوه‌ی آذری، با تمامی ظرفیت‌ها و امکانات ویژه‌ی خود

در اختیار معماران صفوی قرار می گیرد^۶. رواج و تسلط بر فناوری ساخت این گنبد‌ها در این عصر موجب شد که معماران بتوانند با استفاده از ساق بلند گنبد، ارتفاع گنبد مسجد جامع و مدرسه چهارباغ را در سیمای شهری افزایش دهند و از این طریق بر جایگاه شهری آن تأکید بصری بیشتری نمایند (تصاویر ۵ و ۶).

تصویر ۵. نمای شهری گنبد مدرسه چهارباغ اصفهان؛ (مأخذ: استیرلن ۱۳۷۰)

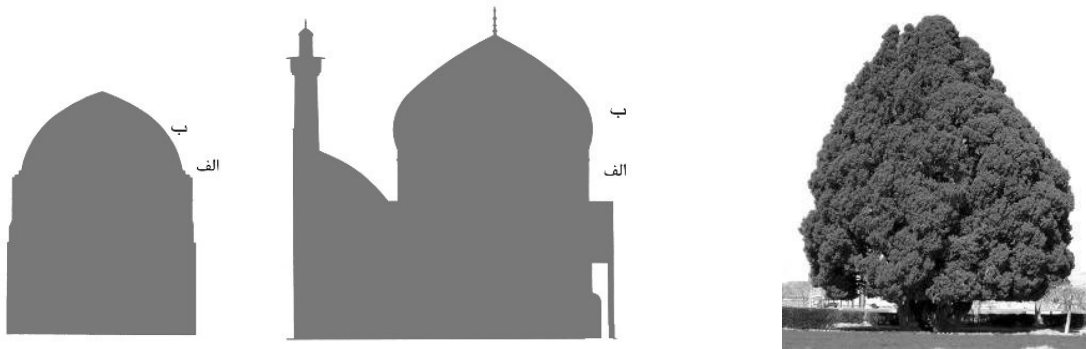

تصویر ۶. مسجد جامع عباسی؛ تصویر درخت انتزاعی، در قالب گنبدی فیروزه‌ای پوشیده شده از شاخه‌های اسلیمی ارائه می‌گردد. در این تصویر درخت اندیشه‌ی معمار در ترکیب با زمینه‌ی سبز درختان شهر، فاصله‌ی جهان ماده و عالم معنا را طی کرده و این دو عالم را به هم پیوند می‌زند؛ (مأخذ: نگارندگان)

تداعی‌کننده‌ی حجم درخت می باشد (تصاویر ۷ تا ۹). در این میان، دسته ای از نمونه گنبد‌های نارِ آوگون دار با بیرون‌زدگی زیاد در منطقه آوگون وجود دارد که در عمدتاً در منطقه‌ی فارس داشته و «سروک» خوانده می شود. واژه ای که اشاره های روشنی به درخت سرو را بازنمایی می نماید.

ب) تغییر شکل نیمرخ گنبد: در این گنبد‌ها، پایین حجم گنبد به سمت بیرون خارج شده و دوباره به سمت داخل جمع می‌شود تا بخشی به نام «آوگون» ایجاد نماید (معماریان ۱۳۹۱، ۵۳۴). این شکل که به یاری فناوری سازه ای گنبد‌های دوپوسته ایجاد می‌گردد؛ نسبت به نیمرخ گنبد‌های پیشین،

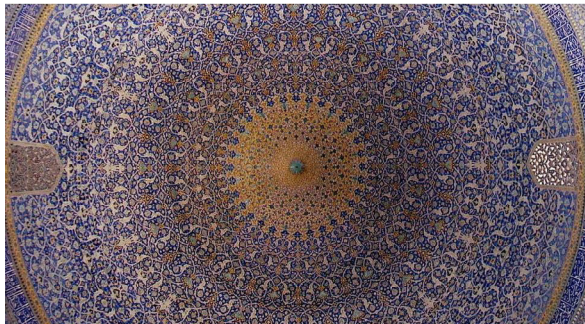

تصاویر ۷، ۸ و ۹: (چپ) نیمرخ گنبد یک پوسته شمالی مسجد جامع اصفهان، وسط، نیمرخ گنبد دو پوسته مسجد جامع عباسی، راست، نیمرخ سرو کهن ابرقو: تفاوت بلندی گریو (الف) و انحنای نیمرخ (ب) دو گنبد و شباهت نیمرخ گنبد مسجد جامع عباسی با نیمرخ سرو دیده می‌شود؛ (مأخذ: نگارندگان)

نمودند؛ به نحوی که بدون تغییرات اساسی در معنای اثر، امکان حذف آن‌ها نیست (استیرلن ۱۳۷۷).

توجه به این تحلیل، معنای تزئینات به کار رفته در پوشش بیرونی گنبدهای مسجد جامع عباسی و مدرسه چهارباغ اصفهان را روشن می‌سازد. این گنبدهای فیروزه‌ای، که با نقوش اسلیمی تشکیل شده از شاخ و برگ در هم پیچیده پوشیده شده است؛ درختی را می‌نمایند که با حجمی بزرگ بر گریو استوانه‌ای بلند شکفته شده و گلوله‌ی سبز عظیمی را بر فراز خط آسمان شهر به نمایش می‌گذارد (تصاویر ۱۰ و ۱۱).

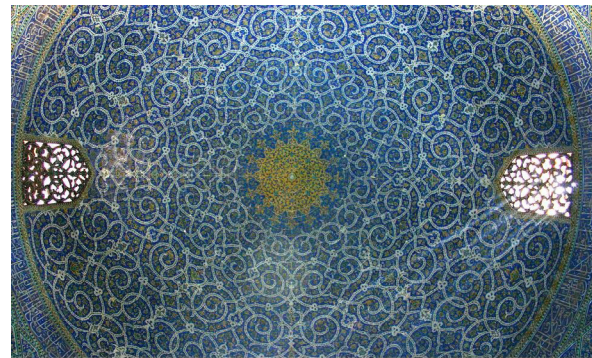

تصویر ۱۱: نقوش اسلیمی بر پوشش درونی گنبد مسجد جامع عباسی؛ (مأخذ: نگارندگان)

درخت شاخ و برگ‌هایش را بر فراز محراب گسترده است ۱۷. بر این اساس، کاربرد نقوش اسلیمی بر پوشش‌های درونی و بیرونی این دو گنبد می‌تواند تصویری از درختی ملکوتی باشد که بر فراز دروازه‌ی آسمانی محراب قرار گرفته است.

۲-۳-۴. آرایه‌های پوشش بیرونی و درونی گنبد: نقوش اسلیمی

نکته کلیدی دیگر جهت رمزگشایی معنای گنبد در این دو بنا، جایگاه ویژه آرایه‌ها (گره کاری‌ها، اسلیمی‌ها و رنگ‌ها و کتیبه‌ها) است. در عصر صفوی، آرایه‌ها با دریافت مفاهیمی نو، به عضوی جدایی‌ناپذیر از کل اثر تبدیل شدند و به اندازه سازه و شکل کلی بنا اهمیت یافتند. در واقع عناصر تزئینی نقشی بنیادین در چشم‌آفرینندگان خود یافتند و تمامی واقعیت خود را به اصل اثر واگذار

تصویر ۱۰: نقوش اسلیمی بر پوشش درونی گنبد مدرسه چهارباغ؛ (مأخذ: نگارندگان)

پوشش درونی گنبد نیز همان تصویر پوشش بیرونی را می‌نمایند که این بار از درون فضا درک می‌شود. شاخه‌های به هم پیچیده درختی انتزاعی که همه فضای زیر پوشش را دربر گرفته و آرامشی نافذ و گسترده در سایه گسترده خویش ایجاد کرده است (تصاویر ۱۲ و ۱۳). این

تصویر ۱۳: نقوش اسلیمی بر پوشش بیرونی گنبد مسجد جامع عباسی؛ (مأخذ: نگارندگان)

تصویر ۱۴: نقوش اسلیمی بر پوشش بیرونی گنبد مدرسه چهارباغ؛ (مأخذ: نگارندگان)

صحت فرضیه‌ی مقاله در اختیار ما قرار خواهد داد. جهت کوتاه نمودن نوشتار حاضر، اصل متون کتیبه ذکر نشده و تنها موضوع و کلید واژگان آنها در جداول ۴ و ۵ معرفی شده اند.^{۱۸}

۳-۳-۴. کتیبه‌های گنبدخانه

همانند شیوه‌ای که در بخش ۵-۳-۱ انجام شد؛ می‌توان محتوای اصلی کتیبه‌های گنبدخانه دونه‌ای مورد نظر را بررسی نمود. این کار شواهد تاریخی را، جهت واکاوی

جدول ۴. گزیده کتیبه‌های گنبدخانه مدرسه چهارباغ عباسی

عبارت یا واژگان کلیدی	موضوع کتیبه	مکان کتیبه	
... من كنت مولاه فعلى مولاه اللهم وال من والاه و عاد من عاداه ...	وصایت حضرت علی ^ع	مدخل گنبدخانه	ایوان جنوبی
(عقد اخوت میان حضرت علی ^ع و پیامبر (ص) ... من كنت مولاه فهذا على مولاه	حدیث منزلت	کتیبه فوقانی	داخل گنبدخانه
زينو مجالسکم بذکر علی بن ابی طالب / لواجتمع الناس علی حب علی بن ابی طالب ع لما خلق النار	ذکر حضرت علی ^ع	بالای گوشوار شمال غربی	
حدیث ثقلین	وصایت حضرت علی ^ع	بالای گوشوار جنوب غربی	
یا علی انت منی بمنزلۀ هارون من موسی ... مثل اهل بیتی کمثل سفینۀ نوح ...	وصایت حضرت علی ^ع	بالای گوشوار جنوب شرقی	
حب علی بن ابی طالب ع حسنة لا یضر معها سيئة و بغضه سيئة لا ینفع معها عبادة ...	محبت حضرت علی ^ع	بالای گوشوار شمال شرقی	
مَنْ أَرَادَ أَنْ يَنْظُرَ إِلَى آدَمَ فِي عِلْمِهِ وَ إِلَى نُوحٍ فِي تَقْوَاهُ وَ إِلَى إِبْرَاهِيمَ فِي حِلْمِهِ وَ إِلَى مُوسَى فِي هَيْبَتِهِ وَ إِلَى عِيسَى فِي عِبَادَتِهِ فَلْيَنْظُرْ إِلَى عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ ^ع	جایگاه ولایی حضرت علی ^ع	بالای محراب	
انتہیت لیة الاسراء الی سدرۃ المنتہی فاوحی الی فی علی انه امام المتقین و قائد المجین الی جنات نعیم ...			
دومین کتیبه مربوط به حضرت علی ع است که یکی از وصف های ایشان «شیر قاسم طوبی» است. سومین کتیبه، مربوط به حضرت زهرا س است که یکی از وصف های ایشان «التی حملتها شجره طوبی» است	صلوات بر ۱۴ معصوم	کتیبه های عمودی	

که در سرتاسر گنبدخانه گسترده شده اند؛ شواهد تاریخی مستحکمی از بازنمایی درخت طوبی در این فضا ارائه می کنند.

همچنین کتیبه های عمودی گنبدخانه شواهد دیگری را بازنمایی می کنند. این کتیبه ها، در چهارده بخش دورتادور گنبدخانه تعبیه شده اند و هریک سلام و صلواتی بر یکی از چهارده معصوم را در خود جای داده است. با برداشتی تفسیری، این ۱۴ کتیبه همچون ۱۴ ستون نورانی، پایه ها و اساس گنبدخانه را بنیان نهاده اند و مبدأ و منشأی برای رشد و صعود نقوش اسلیمی در فضا ایجاد کرده اند. اما با نگاهی تاریخی نیز می توان قرآنی دال بر این مفهوم دریافت. در کتیبه ی مربوط به صلوات بر حضرت علی (ع) ایشان با عبارت «شیر قاسم طوبی» و در کتیبه مربوط به حضرت زهرا (س) آن حضرت با عبارت «التي حملتها شجرة طوبی» خوانده شده اند. عباراتی که بر جریان داشتن مفهوم درخت طوبی در اندیشه های حاکم بر فضا دلالت دارند.

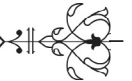
گنبدخانه مسجد جامع عباسی: کتیبه های مسجد جامع عباسی نیز بیشترین تأکید را بر موضوع ولایت و وصایت حضرت علی (ع) دارند؛ به نحوی که در دیگر مساجد این عصر و اعصار پیشین نادر است (جدول ۵).

گنبدخانه مدرسه چهارباغ: عمده ی کتیبه های گنبدخانه مدرسه چهارباغ، بر موضوعات مرتبط با حضرت امیرالمؤمنین (ع) تکیه دارد. چنانچه در جدول ۴ دیده می شود؛ این موضوعات شامل حدیث منزلت، جایگاه وصایت حضرت، صلوات بر ایشان و ذکر حضرت علی (ع) است. اما با نگاهی دقیق تر، می توان کتیبه تعبیه شده بر بالای محراب (سطر ۷ جدول) و کتیبه های عمودی (سطر ۸ جدول) درون گنبدخانه را مورد توجه قرار داد که در کنار اشارات دیگر کتیبه ها به جایگاه حضرت علی (ع)، بر مفهوم درخت طوبی یا معانی دیگر قرین آن تصریح دارند. کتیبه بالای محراب، که می توان آنرا اصلی ترین اندام شکل گرفته در بنا و قلب مفهومی و کانون فضایی آن دانست؛ به خبرهای معراجیه پیامبر (ص) اشاره دارد: «انتهیت لیلۃ الأسراء الی سدرۃ المنتهی فَاوْحَى الِی فِی عَلَی اِنَّهُ اِمَامُ الْمُتَّقِیْنَ وَ قَائِدُ الْمُحْجِیْنَ الِی جَنَاتِ نَعِیْمٍ وَ قَالَ لَوْ یَعْلَمُ النَّاسُ مَتَى سَمِی عَلِی امِیرَ الْمُؤْمِنِیْنَ مَا اَنْکَرُ فَضْلَهُ». در این روایت، پایان بخش سفر روحانی پیامبر (ص) در شب معراج، حضور نزد درخت سدره-المنتهی معرفی شده که نزد آن درخت، حضرت علی (ع) به عنوان امام المتقین و قائد المحجین وصف شده اند. قطعاً همجواری واژه سدره المنتهی، مفهوم ولایت حضرت (ع) و شاخساران اسلیمی

جدول ۵. گزیده کتیبه های گنبدخانه مسجد جامع عباسی

عبارت یا واژگان کلیدی	موضوع کتیبه	مکان کتیبه	
عقد اخوت میان حضرت علی ع و پیامبر ص (انه منی بمنزله هارون من موسی)	حدیث منزلت	ایوان جنوبی و زیر گنبد در گنبدخانه	
(معرفی حضرت علی ع به عنوان نفس پیامبر ص در واقعه مباحله و در تفسیر آیه ۶۱ سوره آل عمران ۱۹) ... انفسنا علی بن ابی طالب ...	روایت واقعه مباحله		
... لاسیف الا ذوالفقار و لا فتی الا علی ...	جایگاه حضرت علی ع		
... قال لعلی انت اخی و رفیقی ...	اخوت حضرت علی ع با پیامبر اکرم ص		
... علی اخی رسول الله قبل ان تخلق السموات		بالای محراب	گنبدخانه
یا علی لو ان عبدالله عزوجل مثل ما قام نوح فی قومه و کان له مثل احد ذهباً فانفقته فی سبیل الله ومدفی عمره حتی حج الف عام علی قدمیه ثم قتل بین الصفاء و المروه مظلوما و لم یوالک لم یشم رائحه الجنة ولم یدخلها	جایگاه ولایی حضرت علی ع		
و یطعمون الطعام علی حبه مسکینا و یتیمنا و اسیرا ... برخی از مفسرین معتقدند این سوره در شأن اهل بیت نازل شده است.	سوره دهر	پایین گریو	نمای خارجی گنبد

بر حقانیت و عظمت «ولایت امیرالمؤمنین(ع)» می‌باشد. امری که با این قوت و تکرار در بناهای دیگر کمتر دیده می‌شود.

در لایه‌ی سوم و در مقیاس گنبد، شکل سروگونه گنبد و شاخه‌های اسلیمی نقش بسته بر آن، نمودی از یک درخت نمادین است. نقوشی که با تأکید بسیار پوشش خارجی را می‌پوشاند و با حرکت در پوشش داخلی تا درون محراب گسترده می‌شود. از سوی دیگر، کتیبه‌های درون گنبدخانه هر دو بنا دربردارنده‌ی احادیث مختلفی است که بر منزلت، وصایت و امامت آن حضرت تأکید دارند. حضور مکرر و کم‌نظیر این مفاهیم در گنبدخانه هر دو بنا، بیانگر اهمیت این مفاهیم در ذهن سازندگان و باشندگان فضا است؛ اما کانونی‌ترین لایه معنایی در زیر گنبد و برفراز محراب است. در محراب مدرسه چهارباغ، اشاره‌ی دقیق به حضور پیامبر اکرم(ص) نزد درخت سدره المنتهی و ذکر حضرت علی(ع) در آنجا وجود دارد. همچنین کتیبه‌ی بالای محراب مسجد جامع عباسی، بر پذیرش ولایت حضرت علی(ع) به عنوان شرط قبولی اعمال تأکید شده است. بدین ترتیب بررسی شواهد تاریخی موجود در بنا و تطبیق آنها با یافته‌های حاصل از تحلیل تفسیری، ساختار مفهومی مستحکمی ارائه می‌نماید که با تکیه بر آن می‌توان به پرسش‌های مقاله پاسخ داد.

۵. جمع‌بندی

بنابر آنچه در روش تحقیق گفته شد؛ جمع‌بندی یافته‌های حاصل از این مقاله در سه سطح بررسی سازگاری، صدق و تمامیت فرضیه قابل ارائه است:

الف) سازگاری نتایج روش تفسیری و استنادی: در مرحله اول این مقاله نشان می‌دهد که میان مفاهیم ذکر شده برای درخت طوبی با آنچه در بنا در قالب نقوش و کتیبه‌ها ثبت شده است؛ سازگاری کامل وجود دارد. به بیان دقیق‌تر، هیچ سند عینی در دو بنای مورد مطالعه دال بر ناسازگاری فرضیه‌ی دلالت این دو گنبد بر مفهوم درخت طوبی وجود ندارد.

ب) صدق فرضیه مقاله نسبت به فرضیه‌های رقیب: در سطح بعدی یافته‌های این مقاله، نشان‌دهنده‌ی صدق

در فضاهای داخلی گنبد، شاخص‌ترین کتیبه، کتیبه‌ای است که از ابتدای ضلع غربی ایوان جنوبی آغاز شده و پس از ادامه یافتن گرداگرد گنبدخانه در ضلع شرقی ایوان به اتمام می‌رسد. این کتیبه، که طولانی‌ترین کتیبه مسجد است حاوی پنج روایت است که همگی بر وصایت و ولایت حضرت علی(ع) و جایگاه ایشان به عنوان «نفس پیامبر اکرم(ص)» تأکید دارد. همچنین در بالای محراب، کتیبه‌ای کار شده است که پذیرش ولایت حضرت علی(ع) را به عنوان شرط قبولی اعمال معرفی کرده است. ۲۰. در نمای خارجی گنبد، یاد و توصیف حضرت علی(ع)، به صورت تفسیری و با استفاده از آیات قرآن نمود یافته است. کتیبه پایینی گریو گنبد حاوی سوره دهر (انسان) است. سوره‌ای که بسیاری از مفسرین شیعه و سنی از جمله علامه طباطبایی، براساس روایات متعدد، نزول آن را در شأن حضرت علی(ع) و اهل بیت می‌دانند (طباطبایی ۱۳۷۰).

۴-۴. تحلیل شواهد عینی یافته شده

در این بخش شواهد عینی و محسوس موجود در سه مقیاس شهر، بنا و گنبد در مسجد جامع عباسی و مدرسه چهارباغ عباسی مطالعه و تحلیل گردید. شواهد عینی بررسی شده، لایه‌های معنایی را شکل می‌دهد که در سطوح مختلف کامل کننده‌ی یکدیگر هستند:

نخستین لایه‌ی معنایی مربوط به شهر است که بنا بر مطالعات پیشین، نشانه‌هایی زیادی دال بر معرفی باغ‌شهر اصفهان به عنوان یک بهشت سبز وجود دارد. بهشتی که مسجد جامع عباسی و مدرسه سلطانی در قلب آن، بر فراز خط آسمان و در پس‌زمینه‌ای از درختان سبز خودنمایی می‌کنند.

در دومین لایه‌ی مقیاس بنا، این مطالعه نشان می‌دهد که کتیبه‌های بررسی شده در فضاهای واقع بر محور اصلی دو بنای مذکور بر چه کلیدواژه‌هایی متمرکز است. در کتیبه‌های مدرسه چهارباغ، دو مفهوم «ولایت امیرالمؤمنین(ع)» و «علم» و در مسجد جامع عباسی، دو مفهوم «ولایت امیرالمؤمنین(ع)» و «جایگاه مسجد جامع» از مفاهیم مورد تأکید هستند. بدین ترتیب می‌توان به تصویری از هویت معنایی هر دو بنا دست‌یافت که وجه اشتراک هر دو تأکید

قطعی بر فرضیه حکم داد؛ زیرا تحقق این سطح از اثبات فرضیه نیازمند وجود شواهدی است که به صورت مکتوب و مستقیم به آن اشاره کند؛ امری که در پژوهش‌های تاریخی بسیار نادر است.

بدین ترتیب این مقاله فرضیه «نقش اساسی مفهوم درخت شیعی طوبی در شکل‌گیری دو گنبد مسجد جامع عباسی و مدرسه چهارباغ اصفهان» را به عنوان صحیح‌ترین تبیین در معنانشناسی گنبدهای شاخص صفوی ارائه می‌نماید. براین اساس، در تداوم با تصویرسازی بهشت مثالی در شهر صفوی، گنبدهای شاخص به عنوان نقطه‌ی عطف در قلب این باغ آرمانی، جایگاهی نمادین نوینی می‌یابد و محملی گردد تا مفهوم انسان کامل را در قالب درخت طوبی، به صورت یک پیام تصویری ارائه کند.

بیشتر فرضیه ارائه شده نسبت به فرضیه‌های رقیب است. شواهد موجود در هر سه لایه فضایی بررسی شده (شهر، بنا، گنبدخانه) بر کذب فرضیه‌های اثبات‌گرایانه مبنی بر عدم تأثیر معانی شیعی و به‌طور ویژه مفهوم درخت طوبی - برگنبدهای صفوی دلالت دارند. همچنین شواهد یافته شده، با تصریح بر مفهوم درخت طوبی موجب فاصله گرفتن از تعابیر مورد نظر اندیشمندان سنت‌گرا، چون آسمان، بهشت و وحدت درخصوص گنبدهای شاخص صفوی شده‌اند و بر این اساس، تبیین دقیق‌تری از مفهوم این اندام‌های معماری صفوی ارائه می‌کنند.

ج) تمامیت فرضیه مقاله: با وجود اشاره‌های مستقیم و نمادین به مفهوم درخت طوبی از یک سو و تکرار نام، یاد و جایگاه حضرت علی (ع) در جای‌جای دو نمونه مورد بررسی از سوی دیگر، نمی‌توان بر تمامیت این شواهد بر دلالت

پی‌نوشت

۱. جهت مطالعه‌ی نحوه تغییر اندام‌های معمارانه و تزئیناتی در بناهای شاخص صفوی ر.ک. صفایی‌پور و پورمند ۱۳۹۱.

۲. Mystical-Hermeneutic

۳. سنت‌گرایان، همان‌طور که از نامشان برمی‌آید؛ دل‌بسته‌ی سنت بوده و در پی احیای آن در جهان امروز هستند. سنت‌گرایان یا پیروان حکمت خالده، بحران‌های عمیق ناشی از تمدن غرب در زندگی معاصر را به چالش کشیده و بازخوانی، بازنمایی و بازگشت به عالم سنتی را راه حل انسان معاصر برای سعادت می‌دانند. نقد آنان به تمدن معاصر، اشکالات ظاهری و سطحی نیست بلکه آنان زیر بنای هستی‌شناسی، انسان‌شناسی و معرفت‌شناسی غرب را مورد پرسش قرار داده‌اند.

۴. Positivist-Narrative

۵. پروفیسور مارک ایستربی اسمیت، مبنای فلسفی کلیه روش‌های تحقیق کمی را اثبات‌گرایی می‌داند (علی‌احمدی ۱۳۸۲، ۲۴۵). اثبات‌گرایی رهیافتی فلسفی است که براساس آن، هم در دانش‌های طبیعی و هم در دانش‌های انسانی، تجربیات و پردازش منطقی و ریاضی تنها سرچشمه‌ی اطلاعات درست محسوب می‌شود. این مکتب از خوش‌بینی اندیشمندان قرون ۱۸ و ۱۹ در اثر پیروزی‌های شگرف علوم طبیعی منبعث گردید؛ ولی پیش از آن و به ویژه از قرن ۱۶ به بعد، اندیشمندانی چون فرانسیس بیکن، لاک، برکلی و هیوم با تأکید بر مشاهده و تجربه، اصول اولیه این نگرش را پی‌ریزی کرده بودند (ساروخانی ۱۳۸۳، ۳۰-۳۱).

۶. Evidence

۷. James Dickie

۸. Henri Stierlin

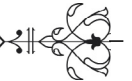
۹. چنانچه در خصوص معرفی ایوان‌ها به عنوان نمادی از غار، این کاستی به مراتب بیشتر نمایان است.

۱۰. ویژگی‌های باطنی و ظاهری درخت طوبی در مقاله‌ای با عنوان «بررسی ریشه‌های معنایی درخت طوبی در معماری عصر صفوی» توسط نگارندگان این مقاله تألیف شده که در دست چاپ است.

۱۱. Three criteria of "logical consistency", "truthfulness probability" and "completeness" are argued.

۱۲. «مسجد جامع عباسی دارای گنبد عظیم کاشیکاری شده‌ای است که دارای کتیبه‌هایی می‌باشد. تاریخ پایان کتیبه سال ۱۰۳۷ هجری است.

- بلندی گنبد ۵۴ متر است. حد فاصل مابین دو جدار داخلی و خارجی گنبد دو پوسته به طور تقریب حدود ۱۵ متر است» (بزرگ‌نیا ۱۳۸۳، ۲۱۳).
۱۳. آخرین بنای مهم دوره‌ی صفویه مدرسه چهارباغ عباسی می‌باشد که مرحوم پیرنیا آن را «آواز قوی شیوه اصفهانی» نامیده است. سازه‌ی گنبد در هر دو بنا دو پوسته گسسته می‌باشد که گنبد بالایی بر روی گریو بلند و خشخاشی‌ها استوار شده است.
۱۴. پژوهش‌های زیادی به چگونگی تصویر شهر صفوی، در آینه سفرنامه‌ها پرداخته‌اند. مرور سفرنامه سیاحان داخلی و خارجی و مطالعه برداشت و توصیف آنها از شهر، تصویری روشن و بدون پیش‌داوری از تجلی ایده‌ی باغ بهشت در معماری و شهرسازی صفوی ارائه می‌نماید. برای نمونه دولیه دلاند در سفرنامه خود به نام زیبایی‌های ایران با دیدن اصفهان صفوی چنین می‌نویسد: «تعداد زیاد باغ‌های موجود در شهر و اطراف آن انسان را به شبهه می‌اندازد که جنگلی است آمیخته به چند خانه و مسجد، که گنبدها و ناقوس‌های آن تأثیری خوش به جا می‌گذارند» (استیرلن ۱۳۷۷، ۸۲).
۱۵. نمونه‌های بسیاری از این امر در معماری اسلامی وجود دارد. کاربرد آیات مسبحات قرآن در کتیبه گریو گنبد و یا آیه «فَعَلَمَّا دَخَلْ عَلَیْهَا زَكَرِيَّا الْمِحْرَابَ وَجَدَ عِنْدَهَا رِزْقًا...» (آل عمران: ۳۷) در کتیبه‌های داخلی محراب نمونه‌هایی از این دست هستند.
۱۶. جهت شناخت اجزا و سیر تکامل این پوشش ر.ک. پیرنیا ۱۳۸۲، ۱۶۳-۱۶۵ و معماریان ۱۳۹۱، ۵۳۱-۶۰۴.
۱۷. جهت فهم معنای این نقوش برخی دیباچه‌ها و مرقع‌های تاریخی راهگشا هستند. این منابع ایجاد و استفاده از خطوط اسلیمی را منتسب به حضرت علی (ع) می‌دانند (نجیب اوغلو ۱۳۷۹، ۱۵۵).
۱۸. برای مطالعه‌ی جزئیات محتوای کتیبه‌ها ر.ک هنر فر ۱۳۴۴.
۱۹. «فَقُلْ تَعَالَوْا نَدْعُ أَبْنَاءَنَا وَأَبْنَاءَكُمْ وَنِسَاءَنَا وَنِسَاءَكُمْ وَأَنْفُسَنَا وَأَنْفُسَكُمْ ثُمَّ نَبْتَهِلْ فَنَجْعَلْ لَعْنَةَ اللَّهِ عَلَى الْكَاذِبِينَ»
۲۰. علی! هرگاه کسی از بندگان خدا به اندازه عمر نوح که در میان قومش قیام کرد به عبادت خدا پردازد و به مقدار کوه احد طلا داشته باشد و آن را در راه خدا انفاق کند و بر فرض، عمرش آن قدر طولانی گردد که بتواند هزار بار بیت خدا را با پای پیاده زیارت کند؛ سپس در میان صفا و مروه، به ناحق کشته شود؛ چنانچه ولایت تو را قبول نداشته باشد؛ بوی بهشت به مشام او نرسیده و داخل آن نمی‌گردد.

قدردانی

بدینوسیله از همکاری بی‌دریغ آقای حامد صفایی‌پور، پژوهشگر دوره دکتری فلسفه علم، که جهت دستیابی به ساختاری منطقی برای ارزیابی و جمع‌بندی یافته‌های مقاله نظرات ارزشمندی را ارائه نمودند تشکر و قدردانی می‌شود.

منابع

۱. اردلان، نادر، و لاله بختیار. ۱۳۵۲. حس وحدت. ترجمه‌ی حمید شاهرخ. ۱۳۷۹. اصفهان: خاک.
۲. استیرلن، هانری. ۱۳۵۵. اصفهان تصویر بهشت. ترجمه‌ی جمشید ارجمند. ۱۳۷۷. تهران: نشر و پژوهش فروزان روز.
۳. انصاری، مجتبی، و هادی محمودی‌نژاد. ۱۳۸۶. باغ ایرانی تمثیلی از بهشت با تأکید بر ارزش‌فهای باغ ایرانی دوران صفوی. هنرهای زیبا (۲۹): ۳۹-۴۸.
۴. بروجردی، مهرزاد. ۱۳۷۵. روشنفکران ایرانی و غرب. ترجمه جمشید شیرازی. ۱۳۸۷. تهران: انتشارات فرزانه روز.
۵. بزرگ نیا، زهره. ۱۳۸۳. معماران ایران، از آغاز دوره اسلامی تا پایان دوره قاجار. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
۶. پایادوپولو. ۱۳۵۸. معماری اسلامی. ترجمه‌ی حشمت جزنی. ۱۳۶۸. تهران: رجا.
۷. پیرنیا، محمد کریم. ۱۳۸۲. سبک شناسی معماری ایرانی. تدوین غلامحسین معماریان. تهران: پژوهنده-معمار.
۸. ساروخانی، باقر. ۱۳۸۳. روش‌های تحقیق در علوم اجتماعی، ج ۱: اصول، مبانی. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
۹. صفایی‌پور، هادی و حسن علی پورمند. ۱۳۹۱. معنای پوشش در معماری عصر صفوی. هنرهای زیبا- معماری و شهرسازی ۱۷ (۱): ۳۹-۴۸.
۱۰. طباطبایی، سیدمحمدحسین. ۱۳۷۰. تفسیر المیزان. ترجمه‌ی سید محمد باقر موسوی همدانی، ج ۱۱. قم: بنیاد علمی و فکری علامه طباطبایی.
۱۱. طهوری، نیره. ۱۳۸۷. اصفهان: آیین حقیقت محمدیه یا بهشت اعلا. در مجموعه مقالات معماری و شهرسازی گردهمایی بین‌المللی مکتب اصفهان. تهران: فرهنگستان هنر.
۱۲. علی‌احمدی، علی‌رضا، و وفا غفاریان. ۱۳۸۲. اصول شناخت و روش تحقیق (با نگاهی به مطالعات تاریخی). فصلنامه علوم انسانی دانشگاه

- الزهر (س) ۱۳ (۴۶-۴۷): ۲۴۱-۲۶۶.
۱۳. فلامکی، منصور. ۱۳۷۵. نوآوری‌های معمارانه صفوی، دگرگونی برای ماندگاری ارزش‌ها و مفهوم‌ها در معماری ایران. در مجموعه مقالات ارائه شده در اولین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی، جلد دوم، ۳۹۹-۴۰۴. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
۱۴. مجلسی، علامه محمد تقی. ۱۳۶۲. بحارالانوار. ج ۸-۱۸-۲۳-۲۴-۹۴. بیروت: موسسه الوفاء.
۱۵. معماریان، غلامحسین. ۱۳۹۱. معماری ایرانی: نیارش. تدوین هادی صفایی‌پور. ج ۲. تهران: نغمه دانش.
۱۶. نجیب اوغلو، گلرو. ۱۳۷۴. هنر و تزئین در معماری اسلامی. ترجمه‌ی مهرداد قیومی بیدهندی. ۱۳۸۹. تهران: روزنه.
۱۷. ندیمی، هادی. ۱۳۸۶. کلک دوست: ده مقاله در هنر و معماری. اصفهان: سازمان فرهنگی-تفریحی شهرداری اصفهان.
۱۸. هنرفر، لطف‌الله. ۱۳۴۴. گنجینه آثار تاریخی اصفهان. بی‌نا.
۱۹. هیلن براند، رابرت. ۱۳۷۴. معماری اسلامی. ترجمه‌ی ایرج اعتصام. ۱۳۹۰. تهران: معاونت شهرسازی و معماری شهرداری تهران.

References

1. Ali Ahmadi, Ali, and Vafa Ghafourian. 2003. Recognition Principles and Research Method in Historical Studies. *Quarterly of Al-Zahra University Humanities Studies* 13 (46- 47): 241- 266.
2. Ansari, Mojtaba, and Hadi Mahmoudinejad. 2007. Persian Gardens as a Metaphor of Paradise (With Particular Reference to the Safavid's Dynasty). *Honar-ha-ye-ziba* (29): 39- 48.
3. Ardalan, Nader, and Lale Bakhtiar. 1973. *Sense of unity*. Translated by Hamid Shahrokh. 2000. Isfahan: Khak.
4. Boroujerdi, Mehrzad. 1996. *Iranian Intellectuals and the West: the Tormented Triumph of Nativism*. Translated by Jamshid Shirazi. 2008. Tehran: Forouzan-rouz.
5. Bozorgnia, Zohre. 2004. *Persian Masons: From the Early Islamic Periods to the End of Qajar*. Tehran: Cultural Heritage Organization.
6. Falamaki, Mansoor. 1996. Safavid Architectural Innovations, Change for Durability of Values and Meanings in Persian Architecture. In *The first International Conference on History of Architecture and Urban Design*. Vol. 2, 399-404. Tehran: Cultural Heritage Organization.
7. Hillenbrand, Robert. 1994. *Islamic Architecture: Form, Function and Meaning*. Translated by Iraj Eatesam. 2011. Tehran: Architecture and Urban Design Department of Tehran Municipality.
8. Honarfar, LofAllah. 1965. Historical Manuments Treasures of Isfahan.
9. Majlesi, Mohammad Taghi. 1983. *Behar al-Anvar*. Vol. 8-18-23-24-94. Beirut: al-Vafa Institute.
10. Memarian, Gholamhossein. 2012. *Persian Architecture: Structure and Construction*. Vol. 2. Tehran: Naghme-ye Danesh.
11. Nadimi, Hadi. 2007. *Friend's Pen: Ten Assays on Art and Architecture*. Isfahan: Recreational and Cultural Organization of Isfahan Municipality.
12. Necipoglu, Gülru. 1995. *The Topkapi Scroll: Geometry and Ornament in Islamic Architecture*. Translated by Mehrdad Ghayyumi Bidhendi. 2010. Tehran: Rowzaneh.
13. Papadopoulo, Alexandre. 1979. *L'Islam et l'art musulman (Islamic and Muslim art)*. Translated by Heshmat Jozei. 1989. Tehran: Raja.
14. Pirnia, Muhammadkarim. 2003. *Persian Architecture Styles*. Edited by Gholamhossein Memarian. Tehran: Pajouhandeh- Memar.
15. Safaeipour, Hadi, and Hasanali Pourmand. 2012. A Study on the meaning of the Roof in the Safavid Architecture. *Honar-ha-ye-ziba* 17 (1): 39-47.
16. Saroukhani, Bagher. *Research Methods in Humanities*. Vol. 1. Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies.
17. Stierlin, Henri. 1976. *Isfahan: Spiegel des Paradieses*. Translated by Jamshid Arjmand. 1998. Tehran: Foruzan-rouz.
18. Tabatabaee, Seyyed Mohammad Hossein. 1991. *Tafsir al-Mizan*. Vol. 11. Translated by Seyyed Bagher Mousavi Hamedani. Qom: Allammeh Tabatabaee Institute.
19. Tahouri, Nayyere. 2008. Isfahan: Reflection of Paradise or Muhammadiyah Truth. In *Isfahan School International Symposium Proceeding*. Tehran: Iranian Academy of art.

Tuba concept's role in formation of illustrious Safavid domes

Hadi Safaeipour *

PhD Candidate of Architecture Faculty, Tarbiat Modares University

Gholam Hossein Memarian**

Professor of Architecture and Urban Design Faculty, Iran University of Science and Technology, Tehran

Mohammad Reza Bemanian***

Professor of Architecture Faculty, Tarbiat Modares University,
Tehran

Received: 06/12/ 2014

Accepted: 17/03/2015

Abstract

Covering one of the most important spaces, domes have a magnificent role in Persian mosques. During continuous eras of Islamic architecture masons could promote this techno-spiritual heritage and developed its spatial value. This process reached its apogee in Safavid era. Overshadowing Shia conceptual system carved the cultural context of Safavid society and consequently changed its architectural features. In this context, Safavid illustrious domes acquired modern roles and were dressed differently.

In previous studies symbolic meanings of domes have been analyzed mostly in two major groups of "positivist-narrative" and "mystical-hermeneutic" approaches. The followers of traditionalism school by applying mystical-hermeneutic approach have suggested some general meanings for most of dome cases in the entire Islamic world. Manifestation of symbolic meanings such as heaven, paradise, sky and unity is proposed by these scholars. On the other hand, positivist art and architectural historians by utilizing a narrative approach has criticized the traditionalism school. They believe tying any meaning to a traditional architectural element requires achieving clear historical evidences that could be gathered through field studies. Meanwhile there are limited group of scholars that benefit from both hermeneutic and narrative methods. Although they accept the central concept of embodiment of Islamic meanings in the buildings, they provide historical subjective evidences for their arguments.

This paper aims to investigate the meaning of Safavid domes by using "Narrative - Hermeneutic" approach. Appropriately, the hypothesis of embodiment of the meaning of a holy tree, called Tuba in Safavid illustrious domes is examined by means of two questions. The first question looks for the original meaning of Tuba in Safavid cultural context which has been studied in a separate paper. That paper indicates that the term Tuba is only mentioned once in the Quran, However its attributes can be ascertained from various hadiths and other relevant references. Additionally, in his *The Red Intellect*, Sohrevardi describes this tree. Accordingly, Tuba is a divine, tall, with a long shadow tree that is one of the blessings in heaven. The second question is concerned about Tuba's probable relationships to illustrious Safavid domes. Consequently, to find out the answer

characteristics of the two main domes in Madrese Chāhār-bāgh (Soltānī school) and Masjid-i Jamī Abbāsī (Shāh mosque) at Isfahan are analyzed in three spatial scales including the city, the building and the dome chamber. Accordingly, images of the domes in city sky line, dome's silhouette and shape, outer and inner ornaments as well as the content of dome's inscriptions are studied.

In the urban scale, western traveler's description as well as studying the city sky line represents a modern picture that forms in the Safavid capital. The picture that displays raised huge domes in the verdure background of the Isfahan as a garden city. In an architectural scale, the projected shape of the dome constructed on a tall drum represents the form of an abstract tree that dominates the mosque and the school and their surrounding area. This image can be better realized by looking to the decorative layer of two domes. Both cases are covered by lavish vegetal decorative patterns drawn on a turquoise background that encompasses the outer and inner shell of the dome. This layer dresses the abstract shape of domes and illustrates an objective tree free standing beyond the city skyline.

Moreover, studying the buildings inscriptions may reflect the indicated concepts and intention of their builders and providers. Accordingly inscriptions of main spaces including the entrance (pishtaq), the foyer (hashti), Qibla ivan and minarets were survived. Almost all the inscriptions in both monuments reflect the three main concepts. Inscriptions in both monuments reflect the scientific superiority and spiritual grandeur of Imam Ali. Simultaneously in Madrese Chāhār-bāgh the value of knowledge and in Masjid-i Jamī Abbāsī the importance of congregational mosque are mentioned in different ways. More precisely investigation of dome chamber inscriptions reflects some indicated concepts. Unlikely to the most of dome chambers the applied inscriptions in both cases hardly contain Quranic verses. They mostly include those hadiths and quotes that clarify the role of Imam Ali as the first Imam and also successor and brother of the prophet. More importantly, the mihrab inscription at Madrese Chāhār-bāgh, as the focal element for meaning manifestation in dome chamber, represents the night journey and the ascension of Prophet Muhammad and describes his meeting with the holy tree of Tuba.

Finally, qualitative analysis (comparing and content analysis) of the findings evaluated the paper's hypothesis in three criteria of "logical consistency", "truthfulness probability" and "completeness". In the first criterion, the paper indicates on the logical consistency of this hypothesis. Paper findings in the second criterion demonstrate the truthfulness probability for embodiment of the meaning of Tuba. Eventually the last criterion suggests that provided evidences cannot support the completeness of the hypothesis. All in all, this paper suggests that core concept of Tuba tree as the most truthful explanation for the meaning of studies domes.

Keywords: Dome, Masjid-i Jamī Abbāsī, Madrese Chāhār-bāgh , Safavid Mosques, Holy Tree of tuba, Shia Mosques, Islamic architecture.

Managing Director: vice chancellor for
research-Iran University of Science and Technology

Editor-in-chief: Abdol Hamid Noghreh Kar

Administrative Director:

Mohammad Mannan Raeesi

Administrative assistant:

AmirHosein Yousefi / Famela Memar Zanjani

Persian literary Editor:

Sara Motevalli, Mohammad Naghi Taskin Doost

English literary editor: Mojtaba Hakimollhi

Editorial Board Members:

Seyyed Gholam Reza Eslami: Associate Professor,
Tehran University

Hasan Bolkhari: Associate Professor, Tehran University

Mostafa Behzadfar: Professor,

Iran University of Science and Technology

Mohammad Reza Pourjafar: Professor,

Tarbiat Modares University

Mahdi Hamzeh Nejad: Assistant Professor,

Iran University of Science and Technology

Esmail Shieh: Professor, Iran University

of Science and Technology

Manoochehr Tabibian: Professor, Tehran University

Mohsen Faizi: Professor, Iran University

of Science and Technology

Hamid Majedi: Associate Professor, Science and

Research Branch, Islamic Azad University

Asghar Mohammad Moradi: Professor, Iran University

of Science and Technology

Gholam Hossein Memariyan: Professor, Iran University

of Science and Technology

Fatemeh Mehdizadeh: Associate Professor, Iran University

of Science and Technology

Mohammad Naghizade: Assistant Professor, Science and

Research Branch, Islamic Azad University

Ali Yaran: Associate Professor, Iran Ministry of Science,

Research and Technology

Design assistant: Eng AmirHosein Yousefi

Reviewers for Volume1, Number5:

Bahman Adibzadeh, Associate professor, Shahid
Beheshti University

Ali Asadpoor: Lecturer, Shiraz Art University

Mohammad Reza Bemanian: Professor, Tarbiat
Modares University

Parisa Hashempoor: Assistant Professor, Tabriz
Islamic Art University

Heidar Jahan Bakhsh: Assistant Professor, Payam
Noor University

Mahdi Khakzand: Assistant professor, Iran
University of Science and Technology

Gholam Hosein Memarian: Professor, University
of Science and Technology

Abolfazl Meshkini: Assistant professor, Tarbiat
Modares University

Salahedin Molanaei: Assistant Professor,
University of Kurdistan

Asghar Moradi: Professor, Iran University of
Science and Technology

Masood Nari Qomi: Lecturer, Kashan University

Mohammad Manan Raeesi: Assistant Professor,
Iran University of Science and Technology

Ali Mohammad Ranjbar kermani: Assistant
Professor, Qom University

Hasan Sajadzadeh: Assistant professor, Hamedan
Bu-Ali University

Ali Akbar Taghvae: Associate professor, Tarbiat
Modares University

Behzad Vasiq: Assistant Professor
Jondy Shapoor University

Mohammad Hosein Zakari: Assistant professor,
Shiraz University

▣ **Mosque design patterns in contemporary architecture**

Mohammadjavad Mahdaveinejad / Mohammad Mashayekhi / Monireh Bahrami

▣ **Tuba concept's role in formation of illustrious Safavid domes**

Hadi Safaeipour / Gholam Hossein Memarian / Mommad Reza Bemanian

▣ **The Concept of Persistence in Islamic Architecture and comparing it to the Concept of Sustainability in Contemporary Architecture**

Faezeh Shafiyani Daryani / Mohammadreza Pourjafar / Alireza Ghobadi

▣ **Persian Garden as Healing Garden An Approach with Islamic Influences**

Karim Mardomi / Sedigheh Mirhashemi / Kasra Hassanpour

▣ **Chaharsofeh Pattern Typology at Iranian Architecture and Its Evolution**

Asadollah Jodaki Azizi / Seyyed Rasool Mousavi Haji / Reza Mehrafarin

▣ **Reviewing the characteristics of the entrance as a articulation and visual privacy in adjacent public space Case study; Laft port**

Mehran alialhesabi / Abolfazl ghorbani

▣ **Deciphering of Immovable Inscription Documents in World Heritage of Tabriz Historic Bazaar Complex**

Hossein Esmaeili Sangari / Vahid Eilaei